

Олег Рудакевич,
доктор політичних наук,
доцент кафедри філософії та політології
Тернопільського національного економічного університету

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗБУДОВИ УКРАЇНИ ЯК НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

В статті розкрито теоретико-методологічні засади формування національних держав, їх сутнісні риси, стан і перспективи національно-державного будівництва в Україні.

Ключові слова: *нація, національна держава, держава-нація, правова держава, демократія.*

Theoretical and methodological bases of formation of national states, their essential features, state and perspectives of national and state building in Ukraine are revealed.

Key words: *nation, national state, state-nation, legal state, democracy*

В статье раскрыты теоретико-методологические основания формирования национальных государств, их существенные черты, состояние и перспективы национально-государственного строительства в Украине.

Ключевые слова: *нация, национальное государство, государство-нация, правовое государство, демократия.*

Національна держава, поєднуючи риси конституційно-правової та демократичної держави із сутнісними характеристиками нації, її життєвими потребами, стала однією з основних цінностей сучасної цивілізації. Однак стоячи на перехресті особистих, групових та загальнонародних інтересів, національні держави, як правило, мають драматичні історії своєї генези, утвердження й розвитку. Не обійшла стороною ця закономірність і українську націю, адже перші дві спроби побудови власної держави закінчувалися невдачею. І сьогодні, на початку ХХІ ст., коли у світі нагромаджений великий досвід творення національних держав, і коли світова спільнота сприяє національному відродженню, національно-державне будівництво в суверенній Україні йде надто мляво і непослідовно. Не сприяють даному процесові і науковці, не приділяючи належної уваги проблематиці національної держави. Достатньо сказати, що “національна держава” як одна із базових категорій

політології відсутня в “Політологічному енциклопедичному словнику”, який уже вдруге виданий в Україні (1997, 2004 рр.).

Разом з тим, тема “Національна держава” вельми активно досліджується в Російській Федерації, в якій інтелектуали та офіційні чинники розмірковують над стратегією трансформації своєї держави, яка все ще зберігає риси імперії, у сучасну цивілізовану політію [1; 5; 12]. Так, авторитетний російський філософ В. Межуєв у статті “Ідея національної держави в історичній перспективі” зазначає: “Росія до цього часу ніколи не була ні національною, ні правовою державою і тільки тепер вперше зіткнулася з необхідністю для себе розв’язувати завдання, пов’язані з тим й іншим” [5].

Серед нечисельних наукових публікацій в Україні, в яких, хоч і ставиться питання про право української нації на самовизначення у формі власної держави [7; 9; 10; 11], відсутні наукові пояснення об’єктивного характеру генези національної держави, способів та шляхів її розбудови. *Мета* даної статті – розкрити теоретико-методологічні засади дослідження й розбудови національних держав та використати напрацьовані ідеї для характеристики державотворчого процесу в Україні.

Традиційна політична наука вважає роком народження системи національних держав у Європі 1648 р. – рік укладення Вестфальського мирного договору, згідно якого визнається пріоритет принципів національного державного суверенітету та рівноправності держав у міжнародних відносинах.

Українці саме в середині ХУІІ ст. пробудились до самостійного політичного життя на своїй етнічній території під проводом Богдана Хмельницького. Звернемо увагу на те, що українська національна державність ХУІІ ст. постала внаслідок такого демократичного акту, як національно-визвольна війна проти іноземного поневолення; по-друге, політична влада утвердилась у формі республіки; по-третє, козацька держава породила явище українського конституціоналізму, випереджаючи політико-правову практику інших європейських держав; по-четверте, українська державність ранньо-нової доби зазнала поразки в протистоянні з російським імперським авторитаризмом, тобто національна держава була зруйнована в умовах недемократичного політичного середовища.

В літературі можна знайти різний за кількістю та змістом перелік сутнісних рис національної держави. Крім того, він залежить від історичної доби, що підлягає аналізу. Так, російський дослідник Є. Холмогоров називає такі риси національних держав, притаманні ранньому Новому часу (ХУІ–ХУІІ ст.): відносне співпадіння політоніму та етніоніму; іредентизм – наявність політики, спрямованої на об’єднання всіх представників даного етносу; несприйняття зовнішньої етнократії, хоч при цьому самі національні держави

не були етнократичними; існування зародкових форм загальнонаціонального представництва; єдина суб'єктність народу перед лицем світової економічної системи; формування національної церковної організації; формування ідеології національного винятковості та ізоляціонізму. При цьому підкреслюється, що національні держави, які почали формуватися, не були моноетнічними, а отже й монокультурними, а також, що в цей час ще не визріла думка, згідно якої держава має служити всьому народному загалу – нації [12].

В науковій літературі називається біля двох десятків сутнісних рис сучасних національних держав. Ці риси пов'язана перш за все із специфікою суб'єкта державотворчого процесу і джерела державної влади, правової та інституційної системи, державної мови і символіки, етнічної основи та кордонів, економічної, соціальної, культурної систем і державної ідеології, взаємодії з іншими державами. Розглянемо основні з них.

Визначальною рисою національної держави є те, що її системоутворюючою ознакою є нація як спільнота, що характеризується політико-державною суб'єктністю, тобто прагненням розбудувати та підтримувати існування власної державності в тій чи іншій формі. Хоча самі нації формуються різними способами, і з цієї точки зору характеризуються як етнічні, політичні чи змішані, але у будь-якому випадку без існування нації (такої, що формується, чи зрілої) немає сенсу вести мову про генезу й функціонування національних держав.

Для розуміння специфіки національних держав важливо мати на увазі, що їхні кордони не співпадають з етнічними кордонами якогось одного етносу. За своїм характером вони швидше нагадують держави міні-цивілізацій, тобто на їхній території проживає ряд етнічних груп (як корінних, так і прийшлих), які володіють спільним ментальним та культурним ядром. Основою такого ядра є традиції, цінності, символи однієї з етнічних груп, здебільшого титульного народу.

Поняття “національна держава” не рівнозначне поняттям “етнічна держава” та “держава-нація”. Поняття “держава-нація” близьке за змістом до поняття “етнічна держава”. В ідеалі воно мало б означити, що одна нація має одну державу. Розглядаючи співвідношення названих понять, авторитетний британський етносоціолог Ен. Д. Сміт, зазначає: “Я віддаю перевагу терміну “національна держава” (national state), а не “держава-нація” (nation state). В останньому випадку радше йдеться про те, що країна має якусь домінуючу націю і що існує легітимуюча ідеологія націоналізму, яка лежить в основі держави” [6, с. 27]. Таких моноетнічних держав у світі лише 10 %. Термін “національна держава” відображає більш широке коло етнополітичних систем, яке характеризується тим, що: а) державний соціум є помітно поліетнічним і

при тому б) не всі національні групи сповна асимільовані у домінуючу культуру. “Навіть у Франції, – зазначає Сміт, – яку можна вважати еталоном (національної держави – *O. P.*) у багатьох відношеннях, є такі національні спільноти, як британці, ельзасці, баски, що не визнають себе французами. Не всі вони повністю асимільовані” [6, с. 27].

Погоджуючись з Ен. Д. Смітом, що слід розрізняти поняття “національна держава” та “держава-нація”, зауважимо, що на теренах зрілої національної держави функціонує національна спільнота, яка, крім спільної політичної культури, сповідує певну сукупність інших цінностей, традицій і символів, які поділяють усі національні групи країни. Разом з тим існують і розвиваються культури національних груп, що населяють країну.

Національна держава характеризується сильною центральною владою як в умовах унітарності, так і федерації. Головну роль у системі державних органів виконує вищий представницький орган – національний парламент, який виражає інтереси всіх етнічних, соціальних та інших груп й інтереси нації загалом.

Ще однією важливою ознакою національної держави є наявність спільної офіційної мови, яка забезпечує комунікацію між органами державної влади й управління та між собою й громадянами (підданими) країни. “Якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави, – зазначає канадський етносоціолог В. Кимлічка, – нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі якої – спільна мова та соціетальні інститути” [3, с. 27]. Йдеться про т. зв. “соціетальну культуру” – певний аналог поняття “національна культура”. “Під соціетальною культурою, – пише В. Кимлічка, – я розумію культуру, концентровану на певній території, яка зосереджена навколо спільної мови, що вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному і приватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади тощо), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність” [3, с. 26]. Називаючи культуру *соціетальною*, дослідник підкреслює той факт, що вона функціонує на рівні всього суспільного організму. Вона є культурою у вузькому розумінні, оскільки не виключає відмінності релігійних вірувань, етнічних та ідеологічних цінностей, особистого стилю життя тощо, а отже “є культурою внутрішньо плюралістичною”. На відміну від ортодоксальних лібералів, які наполягають на тому, щоб етнічні складові суспільного життя в національних державах були обмежені приватною сферою, В. Кимлічка з позиції неолібералізму вважає за доцільне розвивати поруч із соціетальною культурою мовно-інституційну культуру національних меншин.

Феномен національної держави історично пов'язаний з набуттям політичних прав громадянами (підданими) і перетворенням народу (нації) у політичний суверен. За таких умов національна держава виступає як демократична – політичний інститут, який забезпечує функціонування і розвиток демократичних засад у суспільному житті.

Ідея національної держави в історії суспільно-політичної думки Європи набирає жвавого обговорення тільки наприкінці ХУІІІ – початку ХІХ століть. При цьому і теоретично, і практично вона виступає своєрідною відповіддю на ідею правової держави, яку обґрунтував класичний лібералізм епохи Просвітництва. В сучасній політології та правознавстві досі дискусійним залишається питання, чи була ідея національної держави продовженням ідеї правової держави, її розвитком, чи принциповим запереченням [1;5]. Так, зважаючи на творчу й політичну еволюцію видатного німецького філософа Й. Г. Фіхте, який спочатку був активним прихильником правової держави, але після завойовницьких воєн Наполеона з позиції її критики став ідеологом німецького націоналізму та борцем за консолідовану німецьку державу, можна стверджувати, що ідея національної держави є антагоністом відносно правової держави. Однак питання про співвідношення названих типів держав та відповідних ідей є досить складним і суперечливим.

Ліберально-правова концепція держави базується на уявленні, що її формування є результатом договору між самостійними, незалежними один від одного індивідами, наділеними рівними формально-юридичними правами. Методологічний індивідуалізм привів лібералів до моделі держави, яку можна назвати не лише індивідуалістичною та правовою, а й космополітичною: держава і людство уявляються як єдність громадян, незалежно від їх національності, об'єднаних спільними для всіх рівними правами та свободами. Мова при цьому може йти як про громадянську спільноту невеликих держав, так і імперій чи про людства загалом.

Але чи є ліберально-правова держава “ідеальною державою”, про яку мовив Платон, та чи виражає вона сповна сутність державного інституту як такого? Річ у тому, що приватні інтереси та індивідуальні права й свободи не можуть переконливо пояснити формування спільноти і не можуть звільнити особу від обов'язку захищати батьківщину. В силу ступають спільні інтереси, колективний принцип, який приводить до ідеї національної держави, в якій сувереном виступає народ.

Оскільки приватні інтереси можуть не співпадати з колективними, особливо, коли ті свідомо перебільшуються, то й на практиці принцип (ідея) правової держави може суперечити принципу (ідеї) національної держави. Якщо спостерігається гострий конфлікт між особою і державою, ліберальними

та національно-демократичними силами, слід шукати причину в неврахуванні або перебільшенні значущості приватних чи національних інтересів. Коли ж домінує прагнення політичних сил узгодити інтереси особи та спільноти, можна стверджувати про наближення суспільства до ідеалу цивілізованої демократичної держави.

Втрата ознак правової та демократичної держави, особливо засад конституціоналізму, завжди негативно впливає на її статус як національної. Сучасні суверенні держави також не застраховані від нівелювання статусу національних політичних утворень, при цьому не лише зовнішніми чинниками, а й зусиллями т. зв. “п’ятої колони”.

Для суверенного існування національних держав вирішальне значення має факт міжнародного визнання, тобто їх зовнішньої легітимації. Разом з тим, для сучасних національних держав, як і для початку Нового часу, важливою ознакою є несприйняття зовнішньої етнократії, тобто наявності при владі чи біля неї чужинців, особливо представників тих народів, які свого часу руйнували національну державу та гнобили націю.

Важливим культурним чинником життєдіяльності національної держави є формування національної ідеології, яка консолідує народ та мобілізує його на розв’язання актуальних та перспективних завдань. Мова не йде про націоналізм крайнього, тоталітарного типу, який спонукає до етнократії, а про національний світогляд і його ядро – національну ідеологію, в якій нація та національна держава постають як вищі національні цінності і, разом з тим, шанується принцип поваги прав людини й національних меншин.

Можна в основному погодитися з відомим українським правознавцем, суддею Конституційного суду України П. Стецюком, що “за своєю суттю, за аналізом конституційно-правових положень, сучасна українська держава є державою національною” [11]. По-перше, у Преамбулі Конституції України наголошено, що Основний Закон держави прийнято, “спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення”. По-друге, державною мовою в Україні є українська мова (стаття 10). По-третє, державними символами України є символи української нації: Державний Прапор України – синьо-жовтий стяг; Знак Княжої Держави Володимира Великого (Тризуб) як малий Державний Герб України, тоді як великий Державний Герб України має бути встановлений з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорозького; Державним Гімном України є “національний гімн на музику М. Вербицького” (стаття 20). У Конституції України, поруч із визнанням сувереном держави “Українського народу – громадян України всіх національностей”,

використовується поняття “українська нація”, яким позначаються етнічні українці, які складають основу “Українського народу”.

Незважаючи на перелічені конституційні положення, чимало політиків і науковців піддають сумніву характеристику України як повноцінної держави національного типу, мовляв, за задекларованою національною формою немає належного змісту [8; 10]. Та й сама національна форма сучасної української держави час від часу стає об’єктом ревізійної політики певних політичних сил (намагання утвердити дві державні мови – українську й російську; внести проекти нових державних символів, оскільки існуючі, мовляв, є націоналістичними; наполягання на формуванні політичної нації, для якої етнічне, в тому числі й українське, належить до сфери особистого життя і не повинно впливати на політичні процеси тощо). Існує також точка зору, що сучасна Україна де-факто є державою космополітичною. В нашій реальності, зазначає Г. Приходько, це “означає домінування в ідеології і практиці політичного класу свободи від моральних обмежень та обов’язків, які витікають з національної ідеї як засади політико-правового та соціального устрою” [7].

Формування модерних держав часто супроводжувалося гострою політичною боротьбою між національно-визвольними силами та представниками колишньої колоніальної адміністрації. Перехід України до суверенного статусу також непростий. Слід погодитися з канадським істориком О. Субтельним, який у статті “Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України” вказав на особливості становлення незалежної української держави: “нова держава з’явилася без національно-визвольної боротьби”, що є досить незвичною рисою для новітньої історії; це означає, що “героїчний період” – час спільних зусиль, боротьби і жертв (дійсних і уявних), який зазвичай охоплює довгий період в історії національних держав, – в українському випадку відсутній; внаслідок цього Україні буде важко витворити той, здатний надихати “міф творення”, який є стандартною рисою нових державних формувань; більшість борців за українську справу, котрі провели десятки років у таборах ГУЛАГу, зробили свій вибір на користь співпраці з перефарбованим колишнім комуністичним істеблішментом і були більшою чи меншою мірою поглинуті ним; найсуттєвіші наслідки відсутності національно-визвольної боротьби пов’язані з кадрами, адже будівничими нової держави мали бути люди, які ще вчора заповзято боролися з будь-якими проявами української національної самосвідомості та ідеології [10, с. 66–77]. За таких умов платою за відносну безконфліктність у незалежній українській державі стали певні політичні та ідеологічні поступки силам, які намагалися стримати радикальне оновлення країни. Сказане пояснює чому Україна останньою з пострадянських республік прийняла Конституцію

незалежної держави і чому вона значною мірою залишалася своєрідним заповідником радянського способу життя, політичного мислення і поведінки.

Конституційне закріплення українських національних ознак відбулося в умовах гострої політичної боротьби між власне українськими та прорадянськими й проросійськими політичними силами, і лише компроміс про пакетне голосування за питання про державні символи України та надання Криму прав автономної республіки дозволив узаконити українські національні символи як державні. Конституційний процес 1996 р. та політичні події сьогодення підводять до висновку, що загальноукраїнська національна свідомість у пострадянській українській державі не сформувалася. Натомість діють, змагаючись між собою, українська та російська національні свідомості, їх ідеологічні підсистеми. Ця боротьба виходить за межі конституційних принципів і набуває ознак неформальної та позаконституційної, що породжує феномен “дуалістичної”, чи “напівконституційної” держави.

Вітчизняні науковці та політики часто наголошувати на тому, що Україна не моноетнічна, а поліетнічна держава, применшуючи таким чином роль і значення власне українських інтересів та культури. Однак відомо, що Україна за типологією фахівців з етнополітичної географії не належить ні до моноетнічних держав, ні до поліетнічних політій за структурою ареалів розселення та питомою вагою етнічних груп. Вона відноситься до категорії “переважно моноетнічних держав”. Якщо територія «моноетнічної держави» є ареалом розселення тільки одного етносу за незначної частки (до 10 %) чисельного складу етнічних меншин і нечисельних корінних народів, то «переважно моноетнічні держави» ті, де понад 80 % території – ареал розселення одного етносу за наявністю порівняно невеликих ареалів компактно розселених етнічних меншин. При цьому частка державотворчого етносу в абсолютній чисельності населення становить 65 %, а розселення етнічних меншин має переважно малокомпактний та дисперсно-змішаний характер (Білорусь, Молдова, Румунія, Словаччини, Туреччина, Фінляндія, Франція та ін.) [2, с. 59]. В Україні за даними перепису населення 2001 р. етнічні українці становили 77,8 % і були в чисельній більшості майже на 95 % території держави. Тоді ж показник етнотериторіальної мозаїчності дорівнював 0,10, що є характерним для етнічно моноареальних держав [2, с. 222–223]. Отже сучасна українська держава належить до “переважно моноетнічних держав”, що є вагомим аргументом на користь розбудови України як національної держави.

Враховуючи сутнісні риси ідеальної моделі сучасної національної держави, можна зробити висновок, що суверенна Україна, ставши на шлях цивілізованого розвитку, утверджується як національна держава. Для цього є як конституційно-правові й геоетнополітичні передумови, так і воля переважно

11. Стецюк П. Україна як національна держава: конституційно-правова характеристика [Електронний ресурс] / П. Стецюк. – Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?d=318&i+&w+r>

12. Холмогоров Е. Существовало ли русское национальное государство? / Е. Холмогоров [Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://www.xpomo.com/ruskolan/liter/russia3.htm>

Рудакевич О. Теоретико-методологічні засади розбудови України як національної держави / О. Рудакевич // Сучасна українська політика. – К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2012. – Вип. 27. – С. 6–15.